प्रजापतिः। षष्टिं ततोऽसृजत् कन्यां वैरण्यामिति न श्रुतम्"।

२अश्विन्यादौ च स्त्री "तमोऽपहं दक्षसुता इवाबभुः" रघुः।

दक्षाध्वरध्वंसक दक्षस्याध्वरं ध्वंसयति ध्वन्स–णिच्–ण्वुल्। १शिवे २वीरभद्रे च दक्षाध्वरनाशकादयोऽप्यत्र।

दक्षाय्य पु० दक्ष–आय्य। १गरुडे २गृध्रखगे च उणादिवृत्तौ सि०कौ०। दक्ष–वृद्धौ अन्तर्भूतण्यर्थे ण्वुल्। ३वर्द्धके त्रि०। "मित्रो दक्षाय्यो अर्य्यमेवासि सोम!" ऋ०२।९२।३। "दक्षाय्यः सर्वेषां वर्द्धकः" भा०।

दक्षिण त्रि० दक्ष–इनन्। १परच्छन्दानुवर्त्तिनि पराभिप्रायानुवर्त्तिनि २सरले। ३दक्षभागस्थे च मेदि०। ४सवामे अपसव्ये देहभागभेदे (डाहिन) ख्याते भागे हेमच०। "एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः" सा० द० उक्ते ५नायकभेदे यथा "स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसुर्द्यूतै रात्रिरियं जिता कमलया, देवी प्रासाद्याद्य च। इत्यन्तः पुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते देवेनाऽप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाड़िकाः"। स्वापेक्षया मेरुगिरितो विप्रकृष्टायां ६दिशि स्त्री ७तद्वर्त्तिनि त्रि०। ८यज्ञदानान्ते दाने ९प्रतिष्ठायां स्त्री यज्ञाद्यन्तदक्षिणानामनिरुक्तिः" शत० ब्रा० २।२।२।२। "स एष यज्ञो हतो न ददक्षे। तं देवा दक्षिणाभिरदक्षयंस्तद्यदेनं दक्षिणाभिरदक्षयंस्तस्माद्दक्षिणा नाम तद्यदेवात्र यज्ञस्य हतस्य व्यथते तदस्यैतद्दक्षिणाभिर्दक्षयत्यथ समृद्ध एव यज्ञो भवति तस्माद्दक्षिणा ददाति"। दक्षिणाविशेषनिर्णयः हेमा० दा० यथा

भविष्यपुराणे "अदत्तदक्षिणं दानं व्रतञ्चैव नृपोत्तम!। विफलं तद्विजानीयाद्भस्मनीव हुतं हविः"। षट्त्रिंशन्मतात् "श्रद्धायुक्तः शुचिर्दान्तो दानं दद्यात् सदक्षिणम्। अदक्षिणन्तु यद्दानं तत् सर्वं निष्फलं भवेत्"। मैत्रायणीयपरिशिष्टम् "दक्षिणालाभे मूलानां भक्ष्याणां ददाति न त्वेवं यजेत्"। तथा शतपथश्रुतिः "तस्मान्नादक्षिणं हविः स्यादिति"। भविष्योत्तरे "काम्यं यद्दीयते किञ्चित्तत्समग्रं सुखावहम्। अयमग्रन्तु दोषाय भवतीह परत्र च। तस्मान्न दक्षिणाहीनं विधानविकलं न च। देयं दानं महाराज! समग्रफलकाङ्क्षया। अन्यथा दीयमानं तदपकाराय केवलम्। पत्यक्षतश्चार्थहानिर्न च तत् फलदं भवेत्"। आह भगवान् व्यासः "सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा। सर्वेषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणेष्यते।" एतच्च, विशेषविहितगोवस्त्रादिदक्षिणकदानवर्जं सामान्यविहितदक्षिणेषु दानेषु व्यवतिष्ठते तत्रापि परा श्रेष्ठतमेति प्राशस्त्यं दर्शयति न त्वन्यां दक्षिणां निराचष्टे आनन्त्यार्थत्वाद्दक्षिणायाः सुवर्णस्य प्रकृष्टत्वात् सर्वदानेषु सुवर्णं दक्षिणेतिवचनार्थः, अन्यदपि पुरुषस्याहारौपयिकं तण्डुलादिकं दक्षिणार्थेन योज्यं यत्तु श्रूयते "अन्येषाञ्चैव दानानां सुवर्णं दक्षिणा स्मृता। सुवर्णे दीयमाने तु रजतं दक्षिणेष्यते" इति तदेतच्छ्रौतस्तैन्यं परिज्ञाय श्रद्धातव्यम्। "सुवर्णं रजतं ताम्रं तण्डुला धान्यमेव च। नित्यश्राद्धं देवपूजा सर्वमेव सदक्षिणम्"। स्कन्दपुराणे। "देयद्रव्यतृतीयांशं दक्षिणां परिकल्पयेत्। अनुक्तदक्षिणे दाने दशांशं वापि शक्तितः"। तुलापुरुषादिदानानि अधिकृत्य लिङ्गपुराणे "दक्षिणा च शतञ्चार्द्धं तदर्द्धं वा प्रदापयेत्। ऋत्विजाञ्चैव सर्वेषां दश निष्कान् प्रदापयेत्"। भविष्योत्तरे "ज्ञेयं निष्कशतं पार्थ! दानेषु विधिरुत्तमः। मध्यमस्तु तदर्द्धेन तदर्द्धेनाधमः स्मृतः। मेष्याञ्च कालपुरुषे तथान्येषु महत्स्वपि। एवं वृक्षे तथा द्वे च धेनोः कृष्णाजिनस्य च। अशक्तस्यापि क्लृप्तोऽयं पञ्चसौवर्णिको विधिः। अतोऽप्यल्पेन यो दद्यान्महादानं नराधमः। प्रतिगृह्णाति वा तस्य दुःखशोकावहं भवेत्"। जयाभिषेकमुदाहृत्य लिङ्गपुराणे "अष्टषष्टिपलोन्मानं दद्याद्वै दक्षिणां गुरोः। होतॄणाञ्चैव सर्वेषां त्रिंशत्पलमुदाहृतम्। अध्येतॄणां तदर्द्धेन द्वारपानां तदर्द्धतः"। एतेनान्यत्रापि, गुरोरर्द्धम्, ऋत्विजां तदर्द्धं, जापकानां तदर्द्धं द्वारपालानां तदर्द्धमिति दक्षिणाविभागोऽवगन्तव्यः।" अन्या अपि दक्षिणाः तत्र तत्रोक्ता वेदितव्याः। यज्ञभेदे दक्षिणाभेदः कात्या० श्रौ०सू० उक्तः कातीयशब्दे दर्शितप्रायः विशेषतोदृश्यः। सर्वत्र दक्षिणाया अदाने कालविशेषभेदे। दोषा दक्षिणानामनिरुक्तिसहिता उक्ता यथा।

"कार्त्तिक्यां पूर्णिमायान्तु रासे राधामहोत्सवे। आविर्भूता दक्षिणांशात् कृष्णस्य तेन दक्षिणा"। यज्ञो दक्षिणया सार्द्धं पुत्रेण च फलेन च। कर्मिणां फलदात्री चेत्येवं वेदविदो विदुः। कृत्वा कर्म च तस्यैव तूर्णं दद्याच्च दक्षिणाम्। तत् कर्मफलमाप्नोति वेदैरुक्तमिदं मुने!।